

Daniel Bellingradt

Vervlechting van de papiermarkt

*De Amsterdamse papierhandel
in de achttiende eeuw*

Vervlechting van de papiermarkt

Vervlechting van de papiermarkt

De Amsterdamse papierhandel
in de achttiende eeuw

DANIEL BELLINGRADT

Hilversum
Verloren
2021

Afbeelding op het omslag: detail van een kopergravure van Cornelis van Noorden (1767).
Eerste druk in: Jan Luyken: Het overvloeiend herte, of Nagelatene verzen. Haarlem: Christoph Henrich Bohn, 1767, p. 98; Stichting het Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-24.126.

ISBN 9789087049140

© 2021 Daniel Bellingradt
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7	
1	Introductie. Papieren werelden en perspectieven op papier	9
2	Een veelvoud aan papieren waren in Amsterdam	38
3	‘Papier’ als handelswaar in vroegmodern Europa	63
4	De papieren veelvoud in de boekhandel. Een inblik in het warenassortiment	93
5	De markten voor de handel in papier	106
6	Amsterdam als economisch centrum	129
7	Recyclenetwerken en economische vervlechtingen	146
8	Papiermarkten en toekomstig onderzoek	162
Lijst van afbeeldingen	167	
Bronvermelding	170	
Index	208	

Voorwoord

Dit boek over de (Nederlandse) papierhandel is in de lente van 2020 voor het eerst in het Duits verschenen – onder de titel *Vernetzte Papiermärkte. Einblicke in den Amsterdamer Handel mit Papier im 18. Jahrhundert* – en is nu ook in het Nederlands beschikbaar. Dat het tot deze vertaling is gekomen heb ik enerzijds te danken aan de vele positieve reacties op het boek en de taalvaardigheid van de vertalers Daan Lijdsman en Frank Birkenholz. Anderzijds heb ik dit te danken aan het feit dat dit boek Thys VerLoren van Themaat positief stemde en hij akkoord ging met een uitgave bij zijn uitgeverij, zodat er nu een Nederlandse versie bij Uitgeverij Verloren verschenen is. Verder vond ik het zelf ook belangrijk dat dit boek in de taal verscheen die in achttiende-eeuws Amsterdam werd, en nog steeds wordt gesproken. Ook al lijkt het onderwerp van dit boek een wetenschappelijk niche, toch wens ik de Nederlandse versie veel lezers toe, en de uitgeverij een goede verkoop. Het onderwerp van dit boek kon ik behandelen door een financiering van de Duitse Onderzoeksstichting ('Deutsche Forschungsgemeinschaft') en heeft kunnen rijpen en bloeien tijdens de eerste jaren van mijn professoraat aan het Instituut voor de Boekenwetenschap ('Institut für Buchwissenschaft') aan de Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg. Niet in de laatste plaats wil ik benadrukken dat zeer veel algemene en meer gedetailleerde vragen naar de historische handel in papier via e-mail door een kring van specialisten zijn beantwoord – of in ieder geval bediscussieerd. Dit netwerk – 'The Paper Trade in Early Modern Europe' – is een bron van haast verloren expertise over vroegmodern papier en de handel daarin. Voor de van collega's verkregen steun, hulp, ondersteuning en informatie ben ik zeer dankbaar.

Nürnberg, maart 2021
Daniel Bellingradt

Daniel Bellingradt, *Vernetzte Papiermärkte: Einblicke in den Amsterdamer Handel mit Papier im 18. Jahrhundert* (Köln: Halem 2020). Vertaling door: Daan Lijdsman & Frank Birkenholz.

I Introductie

Papieren werelden en perspectieven op papier

In 1751 raakte de *Compagnie Thomas en Adrian Hope* tijdelijk het overzicht over de papiermarkt kwijt. Sinds enkele jaren was deze compagnie gespecialiseerd in het verschepen van grote ladingen papier uit Amsterdam, vooral druk- en schrijfpapier, soms voor het eigen winstbejag en soms als uitvoerend vrachtbedrijf voor andere kooplieden.¹ In 1751 bestelde de compagnie een lading met verschillende soorten papier ter waarde van 1544 gulden bij de Amsterdamse papierhandelaar Jan Fremijn.² Na de levering van 370.000 vellen, onderverdeeld in 770 ‘riemen’ (een gangbare eenheid binnen de papierhandel), ontstond er een conflict over de samenstelling, de verzending en de prijs van de goederen. Om dit conflict te beslechten werden een Amsterdamse notaris (Cornelis van Homrigh) en twee Amsterdamse papierhandelaren (Jan Maximiliaan Dupont en Jan Russeveldt) ingeschakeld. Volgens het contract waren er vijf in kwaliteit en formaat te onderscheiden papier-soorten overeengekomen, namelijk: 20 riemen ‘super Fijn groot Post Papier in 4°’ voor de prijs van 5¼ gulden per riem (in totaal 105 gulden); ‘50 Riemen Super Fijn Sottkaps’ voor de prijs van 5 gulden per riem (in totaal 250 gulden); ‘200 Riemen gemeen Sottkaps’ voor de prijs van 28 stuivers per riem (in totaal 280 gulden); ‘400 Riemen druk Pott’ voor de prijs van 20 stuivers per riem (in totaal 400 gulden); en ‘100 Riemen Wit Kardoes’ voor de prijs van 5¼ per riem (in totaal 525 gulden).³ De compagnie klaagde na ontvangst van de goederen dat enkele van de bestelde papieren niet geleverd waren en dat de geleverde goederen fout geëtiketteerd en dus fout geprijsd waren. Voornamelijk bij de levering van het ‘groot Kardoes’, voor 5¼ gulden per riem, waren volgens Thomas en Adrian fouten gemaakt: zij vonden de kwaliteit ‘zijnde het zelve van Post-papier en couleur zo als ordinair wird gemaakt’. Concreet luidde dit verwijt dat het ‘groot Cardoes’ – een versterkt pakpapier in groot formaat – met normaal (en dus goedkoper) ‘postpapier’ verwisseld

1 Zie de talrijke vrachtverdragen van ‘Thomas en Adrian Hope’, in het bestand van GAA (30405/290). Het bedrijf onderhield een regelmatige transportverbinding tussen Amsterdam en Archangel (zie bijvoorbeeld: GAA 5075, Mathijs Maten de Jonge: 9415/13109, vrachtverdrag van 12-06-1747).

2 Zie het contract van Jan Fremijn (van 02-03-1751) met Thomas en Adrian Hope in de notariële bevestiging van dit conflict van 18-12-1751 (GAA 5075, Cornelis van Homrigh: 12328/423 (ongepagineerd)).

3 Vergelijk met de lijst in de notariële bevestiging van dit conflict van 18-12-1751 (GAA 5075, Cornelis van Homrigh: 12328/423 (ongepagineerd)).

was. Dit goedkopere postpapier werd normaliter gebruikt om te beschrijven en te bedrukken. Pas nadat de papierhandelaren Jan Maximiliaan Dupont en Jan Russevelt vaststelden dat de goederen overeenkwamen met de classificaties die op het door de notaris bevestigde contract gespecificeerd waren, kon dit – voor de Amsterdamse papierhandel kenmerkend – conflict om ‘Prottagie, Couleur, Formaat’ beslecht worden.⁴

Dit specifieke conflict uit Amsterdam in 1751 betreffende het ‘Prottagie, Couleur, Formaat’ van papier biedt inzicht in een economische activiteit die in de geschiedschrijving onderbelicht is: de handel in papier. Voornamelijk in de economische geschiedenis en handelsgeschiedenis is tot nu toe weinig te vinden over de geschiedenis van dit product.⁵ Over het vervoer (‘Prottagie’), waarmee zowel het handelsproduct papier als het transport van papier wordt aangeduid, is weinig bekend. Toch was deze vorm van handel tijdens de vroegmoderne tijd een typische economische activiteit, waarbij verschillende goederen, specifieke organisatorische activiteiten en diensten werden aangeboden en gevraagd. Het goederenpalet van de papierhandel, aangeduid met de steekwoorden ‘Couleur’ en ‘Formaat’ zoals in het bovengenoemde conflict, bestond uit een veelvoud van verschillende soorten en kwaliteiten papier en papieren producten. Deze werden echter lang niet alleen door tijdgenoten af en toe door elkaar gehaald. Papier werd in Europa als ambachtsproduct gedurende meer dan 400 jaar (tussen grofweg 1400 en 1800) op een fundamenteel onveranderde manier vervaardigd en de kwaliteit was gedurende deze tijd constant. Het onderscheid tussen de verschillende varianten was in het alledaagse leven en in de handel zeer belangrijk. Met ‘Couleur’, oftewel kleur, werd wit, donker of bontgekleurd papier aangeduid. Achter ‘Formaat’ lag een veelvoud aan verschillende vroegmoderne soorten en formaten papier verborgen. Niet alleen in Amsterdam, dat in dit boek ter illustratie dient voor de historische papierhandel, maar ook op andere plekken waren er in deze tijd tientallen soorten papieren goederen te koop. Sterker nog: we zouden de vroegmoderne tijd in het algemeen,

4 Zie de notariële bevestiging van dit conflict van 18-12-1751 door Cornelis van Homrigh (GAA 5075, Cornelis van Homrigh: 12328/423 (ongepagineerd)). Dupont en Russevelt bevestigen, dat het genoemde ‘Papier [...] zijn van de zelve Prottagie, Couleur, Formaat’ zoals vermeld in de bestelling. In Europa was papier regelmatig het onderwerp van een handelsgeschil, meestal aangaande de kwaliteit en verschillende evaluaties van de producten. Enkele van deze conflicten worden door B. Meyer (Friedrich H. Meyer: ‘Papierfabrikation und Papierhandel. Beiträge zu ihrer Geschichte, besonders in Sachsen’, *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* 11 (1888), p. 283-357) gedocumenteerd. Bosma 1980 biedt een helder inzicht in de door notarissen begeleide geschillen van de vroegmoderne Amsterdamse papierhandel. Bosma’s handboek over het bestand van GAA ‘Archief van S. Hart’ (GAA 30452) is goed te gebruiken als overzichtswerk voor conflicten met betrekking tot nagenoeg alle papiersoorten en -kwaliteiten.

5 Bijvoorbeeld: Paolo Malanima: *Pre-modern European economy. One thousand years (10th-19th centuries)* (Leiden 2009); Stephen Broadberry, Kevin O’Rourke (red.): *The Cambridge economic history of modern Europe 1700-1870* (Cambridge 2010); Geoffrey Jones, Jonathan Zeitlin (red.): *The Oxford handbook of business history* (Oxford 2007); Hans-Werner Niemann: *Europäische Wirtschaftsgeschichte. Vom Mittelalter bis heute* (Darmstadt 2009); Andrea Carcausi, Christof Jeggle (red.): *Commercial Networks and European Cities 1400-1800* (Londen 2014).

en de in dit boek uitgelichte periode van de achttiende eeuw in het bijzonder, een ‘papieren tijdperk’ kunnen noemen. Amsterdam was het belangrijkste knooppunt (een zogenoemde *hotspot*) van handel in de veelvoud aan papieren goederen.

Papier heeft mij als boek- en communicatiewetenschapper en als historicus lange tijd beziggehouden. Meestal heb ik me beziggehouden met de tekst die op papier stond of de context van de op papier vastgelegde boodschappen. Het feit dat de papierproductie en -consumptie in de vroegmoderne tijd aanzienlijk was (we kunnen met recht spreken van een eerste papieren tijdperk in Europa) is inmiddels gemeengoed onder historici. Over het algemeen wordt dit onderwerp echter benaderd als onderzoeksgebied van de geschiedschrijving. De gebruikelijke interesse binnen de geesteswetenschappen richt zich (van nature en vanuit de opleidingen) op de werelden en betekenissen van wat ‘beeld- en schriftgeoriënteerde communicatie’ kan worden genoemd. Daarbij is beeld- en schriftgeoriënteerde communicatie sinds de vroegmoderne tijd in Europa ondenkbaar zonder papier. Boodschappen werden op tientallen papersoorten en -varianten vastgelegd, hetzij handmatig of door middel van druktechniek, wat onder meer tot uiting kwam in brieven, publicaties, privé-aantekeningen en officiële dossiers. Door het vastleggen op papier wordt een idee, een boodschap of andere informatie gematerialiseerd. Wanneer we de vroegmoderne tijd beschouwen als een periode waarin een bijzondere en nieuwe manier van communicatie ontstond, dan moet ook de vraag gesteld worden, waar dat papier dan vandaan kwam. De nieuwe manier van communiceren is vastgelegd in met papier gevulde archieven. We zien dat de papiervervoerende post opbloede en dat een – tot voor kort ongekende – veelvoud aan papieren publicaties ontstond. Waar en door wie (en hoe) werd papier verzonden en tegen welke prijzen en voorwaarden? Specifieker geformuleerd: aan het eind van de middeleeuwen eindigde de tijd van het beschrijven en bedrukken van perkament. Langzaam maar zeker begon het papieren tijdperk. In die context verdient het produceren, vervoeren, opslaan, verhandelen en verkopen van papier meer aandacht. Dit inzicht komt des te meer naar voren bij een van de weinige waarderingen voor het grote belang (‘der großen kulturellen Bedeutung’) van de vroegmoderne papierhandel, zoals Gerhard Piccard het formuleerde.⁶ Gedurende het schrijven van dit boek werd overduidelijk hoe weinig we weten van deze papieren werelden en hoe nuttig het perspectief van papier kan zijn voor de geschiedschrijving van dit tijdperk. Met dit boek wordt gepoogd een ‘inzicht’ in de historische papierhandel tentoon te stellen, dat tot verdieping en aanvullend onderzoek kan leiden. Verder probeert dit boek verschillende methodologieën aan te reiken waarmee onderzoek naar de papierhandel mogelijk wordt gemaakt, verankerd in de economische geschiedenis en de communicatie-geschiedenis. De volgende passages zijn bedoeld als pleidooi voor een meer uitge-

6 Gerhard Piccard: *Frankfurt. Frühe Stadt des Papierhandels. Privatdruck anlässlich des 30jährigen Bestehens der Japanpapier-Import-Ges. Drissler & Co* (Frankfurt a.M. 1954), p. 3.

breide analytische blik op een materieel communicatieonderzoek vanuit historisch perspectief. Zo is dit boek ook te beschouwen als een beroep op de communicatie-, boek en mediawetenschappen om de richtpunten van hun onderzoek bij te stellen.⁷

Bij elke nieuwe pagina van dit boek raakte ik meer doordrongen van hoe onderbelicht de vele facetten van dit onderwerp zijn. Tegelijkertijd vereist de toenemende aandacht voor zintuigen in historisch, boek-, media-, en communicatiewetenschappelijk onderzoek dat de bestudering van de materialiteit van media en communicatie zich bezighoudt met papier als materiaal. Daarom leek het mij passend om mijn bijdrage over het onderzoek naar de historische papierhandel in de vroegmoderne tijd te bestempelen als eerste kennismaking. Het zou mooi zijn als dit boek een papieren impuls weet te geven aan de conjunctuur van vernieuwende kantelpunten in het historische onderzoek naar de vroegmoderne tijd.

In dit boek wordt gepoogd nauw verwante – maar vooralsnog veelal genegeerde – onderwerpen van historisch onderzoek opnieuw met elkaar te verbinden. Dit betreft voornamelijk de geschiedenis van papier, economie en communicatie. Daarnaast wordt er aansluiting gezocht bij economische en marktsociologische onderzoekscontexten. Deze contexten vormen een bron van nuttige aanknopingspunten voor het beantwoorden van onderzoeksvragen in historische analyses. Als interdisciplinaire wetenschap (met een verzameling aan geschikte methoden uit verschillende wetenschappelijke richtingen) wordt toegepast op de materialiteit van schrift- en beeldgeoriënteerde communicatie, dan vormt de boekwetenschap een geschikte wetenschappelijke plaats voor experimenteren en academische toenadering. Hierbij zoek ik aansluiting bij (en wissel ik kennis uit met) verschillende onderzoeksrichtingen in de communicatie- en mediawetenschappen, en uit verschillende historisch georiënteerde wetenschappen. Sinds er een toenemende aandacht is voor cultureel materialiteitsonderzoek en materieel cultuuronderzoek naar objecten, en voor de geschiedenis van materiële culturen in het algemeen, zijn door mensen gemaakte artefacten als objecten opnieuw in de schijnwerpers komen te staan.⁸ Het door mensen gemaakte artefact ‘papier’ wordt in dit onderzoek ech-

7 Zie voor de toenemende nadruk op het ‘alternatives left behind’ binnen de communicatiewetenschap in haar huidige en historische vorm: Peter Simonson, David W. Park: ‘Introduction. On the History of Communication Study’, in: Peter Simonson, David W. Park (red.): *The international history of communication study* (Londen 2016), p. 3.

8 Vergelijk met Annette C. Cremer, Martin Mulsow (red.): *Objekte als Quellen der historischen Kulturwissenschaften. Stand und Perspektiven der Forschung* (Köln 2017); Arjun Appadurai: ‘Introduction. Commodities and the politics of value’, in: Arjun Appadurai (red.): *The social life of things* (Cambridge 1986), p. 3-63; Giorgio Riello: ‘Things that shape history. Material culture and historical narratives’, in: Karen Harves (red.): *History and material culture. A student’s guide to approaching alternative sources* (Londen 2009), p. 24-47; Anne Geritsen, Giorgio Riello (red.): *The global lives of things. The material culture of connections in the early modern world* (Londen 2016); Paula Findlen (red.): *Early modern things. Objects and their histories 1500-1800* (Londen 2013). Zie verder voor een overzicht van onderzoek en de onderverdelingen daarin Marian Füssel: ‘Die Materialität der Frühen Neuzeit. Neuere Forschungen zur Geschichte der materiellen Kultur’, *Zeitschrift für historische Forschung* 43.3 (2015), p. 433-463; Hans Peter Hahn: ‘Lost in things. Eine kritische Perspektive auf Konzepte materieller Kultur’, in: Philipp Stockhammer, Hans Peter Hahn (red.): *Lost in things. Fragen an die Welt des Materiellen* (Münster 2015), p. 9-23.

ter niet gezien als een economisch goed of als relevant materiaal voor communicatiecontexten.⁹ In interdisciplinaire zoektochten naar de materiële aanwezigheid van bepaalde objecten is papier nagenoeg afwezig. John Nerone heeft papier binnen de historiografie treffend omschreven als ‘taken-for-granted materialities’.¹⁰ Dit fenomeen is alleen op het eerste gezicht verrassend, getuige de vele papier-metaforen binnen theoriemodellen over de moderne wetenschapscultuur zoals ‘paper knowledge’ (Lisa Gitelman) en ‘papereality’ (David Dery). Dit geldt ook voor een moderne communicatiecultuur die is gevormd door ‘paper machines’ (Markus Krajewski), waarin papiergebruik binnen een administratie wordt omschreven als ‘paperwork’ (Ben Kafka), of meer in het algemeen het menselijke bestaan dat plaatsvindt binnen een ‘paper world’ of in een ‘paper age’.¹¹

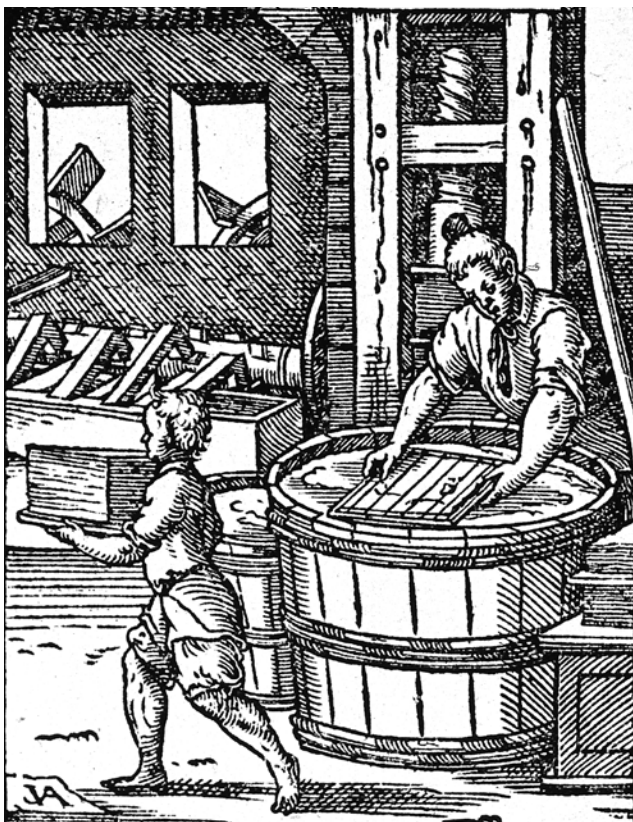
Dat papier als een door mensen gemaakt, verplaatst en veelvoudig gebruikt materiaal binnen deze onderzoeksgebieden nauwelijks een rol speelt, is zowel te wijten aan de kenmerken van de papiergeschiedenis als aan onwetendheid binnen historisch communicatieonderzoek in de vroegmoderne tijd. Wat internationaal als ‘papiergeschiedenis’ wordt gezien omvat een geïsoleerde, deels niet-academische geschiedenis van de technologie waarin historische productiemethodes van papier sinds de antieke tijd centraal staan. Hierin zijn vele voorname aandachtspunten – bijvoorbeeld analyses van watermerken – en wetenschapshistorische contextualisering en verenigd, maar vrijwel uitsluitend zonder de culturele context in acht te nemen.¹² Dat papier na het fabriceren verplaatst moet worden om verkocht te worden komt binnen deze op (techniek toegespitste) studies veelal niet aan de orde. Pleidooien zoals die van Gerhard Piccard dat ‘de papierhandel in zijn actieve func-

9 Vergelijk Hans U. Gumbrecht, Karl L. Pfeiffer (red.): *Materialität der Kommunikation* (Frankfurt a.M. 1988).

10 John Nerone: ‘The history of paper and public space’, *Media history* 21.1 (2015), p. 1.

11 Markus Krajewski: *Paper machines. About cards & catalogs 1584-1929* (Cambridge 2011); Lisa Gitelman: *Paper knowledge. Toward a media history of documents* (Durham 2014); Ben Kafka: ‘Paperwork. The state of the discipline’, *Book History* 12 (2009), p. 340-353; Ben Kafka: *The demon of writing. Powers and failures of paperwork* (New York 2012); David Dery: ‘“Papereality” and learning in bureaucratic organizations’, *Administration and Society* 29.6 (1998), p. 277-289; Kevin McLaughlin: *Paperwork. Fiction and mass mediacy in the paper age* (Philadelphia 2005). Vooral het gebruik van het begrip ‘paper world’ is tekenend: Bruno Latour: *Science in action. How to follow scientists and engineers through society* (Cambridge 1987); Neil Rhodes, Jonathan Sawday (red.): *The Renaissance computer. Knowledge technology in the first age of print* (Londen 2000).

12 Voor de isolatiethese, zie Schultz’s bevindingen (Sandra Schultz: *Papierherstellung im deutschen Südwesten. Ein neues Gewerbe im späten Mittelalter* (Berlijn 2018): specifiek p. 4-9). Het feit dat het onderzoek naar de papiergeschiedenis – met een toespitsing op de geschiedenis van de papierproductie – zich heeft geïsoleerd van aansluiting met interdisciplinaire onderzoeksperspectieven en zich kunstmatig heeft beperkt tot een ‘hulpwetenschap’, wordt sinds de jaren negentig ook vanuit deze onderzoekscontext aan de orde gesteld. Vergelijk René Teygeler (red.): *Papiergeschichte als Hilfswissenschaft* (Marburg 1996). Voor een overzicht van de rijkdom aan detailonderzoeken naar de papierproductie, zie: Die Deutsche Bibliothek (red.): *Internationale Bibliographie zur Papiergeschichte (IBP). Berichtszeit bis einschließlich Erscheinungsjahr 1996, 4 vols.* (München 2003) [studies van na 1996 zijn opgenomen in de volgende database: http://www.memoryofpaper.eu:8080/BernsteinPortal/app_start_disp] en het tijdschrift van de International Association of Paper Historians *IPH Paper History*. Recente voorbeelden van deze techniekhistorische traditie zijn: Peter F. Tschudin: *Grundzüge der Papiergeschichte* (Stuttgart 2012); Neil Harris: *Paper and watermarks as bibliographical evidence* (Lyon 2017); Tatiana Ginsberg (red.): *Papermaker’s tears. Essays on the art and craft of paper* (Ann Arbor 2019). Zie ook de uitweidingen in hoofdstuk 3.

Afb. 1 De papiermaker. In de papiergeschiedschrijving is tot nu toe niet aan de orde gekomen, wat voor goederen de jongen van de schepkuip wegdraagt, en waarheen. Dit boek stelt deze vraag wel: wat draagt hij, voor welke prijs wordt het verkocht en wie koopt het papier?

tie wordt onderschat' in de papiergeschiedenis, wekken weinig belastingstelling op bij lezers, ze worden genegeerd of er wordt vluchtig overheen gelezen.¹³ Piccard stond binnen deze vakgebieden niet hoog in aanzien omdat hij expliciet zijn kritiek uitte op de uitsluiting van de papierhandel uit de papiergeschiedenis. Hij stelde dat 'de handel geen bijverschijnsel was van papierproductie', 'en niet als vanzelf voortkwam uit de productie in de papiermolens, maar dat het juist de handel was die aanzette tot het produceren van papier'.¹⁴

Ook in studies naar de inkoop van papier en papiergebruik komt de 'levering' van papier niet specifiek aan de orde. Dit is voornamelijk het geval binnen onderzoek dat internationaal bekend staat als 'boek- en boekhandelsgeschiedenis' (of *book history / histoire du livre / historia del libro*) en geschiedenis van de boekdrukkunst of mediageschiedenis. Onderzoek naar de papierhandel als leverancier

¹³ Piccard, G.: *Frankfurt*, p. 3.

¹⁴ Piccard, G.: *Frankfurt*.

van papier werd liever overgelaten aan de economische en handelsgeschiedenis, waar echter ook geen werkelijke interesse voor papier bestond en onderzoekers zich evenmin geroepen voelden tot dit onderzoek. Daardoor leek het, in ‘breed gedefinieerd’ historisch communicatie-onderzoek, alsof papier eenvoudigweg beschikbaar was wanneer het beschreven, beschilderd of bedrukt moest worden. Als gevolg van onjuiste redeneringen binnen het historisch onderzoek naar communicatie werd ergens aan de historiografische horizon het bestaan van een papiermaker ingebeeld die het papier produceerde en beschikbaar maakte. De ‘marktwetmatigheden’ van de papierverwerkende industrie (de boekdrukkerwereld van de vroegmoderne tijd verdient die naam) en het ‘economische denken’ van de actoren binnen die tak, zoals Karl Tilman Winkler het noemt,¹⁵ werden op aparte wijze bekeken. Papier, dat louter als hulpbron wordt gezien, lag binnen deze historiografische benadering altijd klaar om gebruikt te worden. Naast de vele voorbeelden die in de volgende hoofdstukken aan bod zullen komen, zal hier enkel een voorbeeld uit 2018 worden gegeven waarin de materialiteit van de papierschrijvende media uit dit tijdperk het hoofdthema is.¹⁶ In Adam Smyths *Material Texts in Early Modern England* gaat het expliciet om het materiële aspect van drukprojecten en het resultaat daarvan: gedrukte uitgaven. Papier is binnen dit perspectief nadrukkelijk aanwezig bij drukkers en hun drukpersen, wacht op gebruik en is altijd beschikbaar. Ook oproepen vanuit deze onderzoekstradities om papier nadrukkelijker aanwezig te laten zijn binnen handels- en economische geschiedenis hebben zelden gedegen onderzoek opgeleverd. Zo heeft Robert Darnton, een van de prominente stamvaders van de internationaal als ‘book history’ bekendstaande onderzoeksgemeenschap die zich bezighoudt met moderne schrift- en beeldmedia, herhaaldelijk het belang van ‘economic conditions’ als onderzoeksobject benoemd. Papier, aldus Darnton, is een van de materialen die in de boekgeschiedenis ook in de beschouwing moet worden betrokken.¹⁷ Toch is de handel in papier een onderbelicht aspect binnen de vroegmoderne communicatiegeschiedenis.¹⁸ Het wordt met regelmaat benoemd als potentieel onderzoeksgebied, bijvoorbeeld in *A Guide to Early Printed Books and Manuscripts* (‘Much archival work on the early paper trade remains to be done’),¹⁹ maar ‘papierhandel’ heeft het zelfs nog niet geschopt tot lemma in de relevante handels-, economie-, boek- of mediahistorische lexica. Het

15 Karl Tilman Winkler: *Handwerk und Markt. Druckerhandwerk, Vertriebswesen und Tagesschrifttum in Londen 1695-1750* (Stuttgart 1993), p. 309-310.

16 Adam Smyth: *Material texts in early modern England* (Cambridge 2018).

17 Robert Darnton: ‘What is the history of books? Revisited’, *Modern Intellectual History* 4 (2007), p. 508 (‘Were economic conditions more important than the formal rules imposed by political authorities? I am inclined to think so.’).

18 Voor het ‘moderne’ papier, in gebruik sinds de negentiende eeuw, zijn de eerste culturele en economisch-historische bijdragen reeds verschenen. Zie bijvoorbeeld voor Duitsland: Heinz Schmidt-Bachem: *Aus Papier. Eine Kultur- und Wirtschaftsgeschichte der Papier verarbeitenden Industrie in Deutschland* (Berlijn 2011).

19 Mark Bland: ‘Paper and related materials’, in: Mark Bland, *A Guide to early printed books and manuscripts* (Londen 2010) p. 29.

is ontvuchtend om in handleidingen en lexica die de vroegmoderne papier- en beeldmedia betreffen tevergeefs te zoeken naar verwijzingen of artikelen die zich expliciet bezighouden met de papierhandel.²⁰ Johan Bidwell constateerde in 1998 dat de bestudering van papier als handelswaar nog niet de vroegmoderne handels- en economische geschiedenis heeft bereikt.²¹ Dit wordt herhaaldelijk en pertinent benadrukt binnen de enige twee onderzoeken die naar dit thema zijn gedaan. De auteurs van deze onderzoeken, Franz Irsigler en Sandra Zawrel, stellen dan ook vast dat papier als handelswaar en de markten, praktijken en actoren die daarbij betrokken zijn in alle historische studies naar dit onderwerp zwaar onderbelicht zijn. Papier heeft geen duidelijke contouren of lijkt niet-bestaand.²²

In a single sentence: paper historians have not paid much attention to the trade of the material; economic and trade historians have not been interested in paper at all; and book historians sometimes mention the connection of paper production and its selling to the world of printing, but tend to eschew the details linking trade activities.²³

Toegegeven, de handelseenheden die in de vroegmoderne papierhandel worden gebruikt lijken weinig uitnodigend voor geschiedkundig onderzoek; zoals duidelijk

20 Voor voorbeelden van het negeren van verhandeld papier: Simon Eliot, Jonathan Rose (red.): *A companion to the history of the book* (Malden 2007); John Barnard, Donald F. McKenzie, Maureen Bell (red.): *The Cambridge history of the book in Britain 1557-1695* (Cambridge 2002); Michael F. Suarez, Michael L. Turner (red.): *The Cambridge history of the book in Britain 1695-1830* (Cambridge 2009); Michael F. Suarez, Henry Woudhuysen: *The Oxford companion to the book. 1. Essays, A-C, vol. 1* (Oxford 2010); John Feather (red.): *A dictionary of book history* (Londen 1988); Geoffrey A. Glaister: *Encyclopedia of the book* (Newcastle 2001); Joachim-Felix Leonhard, Herbert E. Wiegand (red.): *Medienwissenschaft. Ein Handbuch zu Entwicklung der Medien und Kommunikationsformen* (Berlijn 1999); Dietmar Strauch, Margarete Rehm: *Lexikon Buch, Bibliothek. Neue Medien* (München 2007); Konrad Umlauf, Stefan Gradmann, Peter Lohner (red.): *Lexikon der Bibliotheks- und Informationswissenschaft, A-J. Lexikon der Bibliotheks- und Informationswissenschaft, vol. 1* (Stuttgart 2011); Severin Corsten, Günther Pflug, Friedrich A. Schmidt-Künsemüller (red.): *Lexikon des gesamten Buchwesens. A-Buch. Lexikon des gesamten Buchwesens, vol. 1* (Stuttgart 1987); Ursula Rautenberg (red.): *Reclams Sachlexikon des Buches. Von der Handschrift zum E-Book* (Stuttgart 2015); Helmut Hiller, Stephan Füssel: *Wörterbuch des Buches* (Frankfurt a.M. 2006); Henri-Jean Martin, Roger Chartier (red.): *Le livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle. Histoire de l'édition française, vol. 1* (Parijs 1982); Henri-Jean Martin, Roger Chartier (red.): *Le temps de édition. Du Romantisme à la Belle Époque. Histoire de l'édition française, vol. 3* (Parijs 1985); Marco Santoro: *Storia del libro italiano. Libro e società in Italia dal quattrocento al nuovo millennio* (Mailand 2008); Palle Birkelund, Esli Dansten, Lauritz Nielsen (red.): *Nordisk leksikon for bogvaesen, Aabne Hylder – Kålund* (Kopenhagen 1951).

21 John Bidwell: 'The study of paper as evidence, artifact, and commodity', in: Peter Davison (red.): *The book encompassed. Studies in 20.-century bibliography* (Cambridge 1992), p. 69-82.

22 Franz Irsigler: 'La carta. Il commercio', in: Simonetta Cavaciocchi (red.): *Produzione e commercio della carta e del libro, secc. XIII-XVIII* (Grassano 1992), p. 143-210; Sandra Zawrel: 'Papierhandel im Europa der Frühen Neuzeit. Ein Forschungsbericht', *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* 19 (2017), p. 98-120. Vergelijkbaar: Bidwell, J., *The study of paper*, p. 78: '[...] these histories of papermaking are no more concerned with the marketing and sale of paper than those that take the old-fashioned, arts-and-crafts approach. Paper was meant to be sold, they concede, yet once it becomes a commodity it seems as if it had suddenly left their realm of technology and entered a foreign territory best explored by others'.

23 Daniel Bellingradt: 'Trading paper in early modern Europe. On distribution logistics, traders, and trade volumes between Amsterdam and Hamburg in the mid-late eighteenth century', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 21 (2014) p. 117-131.

zal worden in het tweede hoofdstuk. De meest gebruikelijke handelseenheid voor papierwaren bestond in Europa in theorie uit 472, 480, 504 of 516 vellen druk- en schrijfpapier, afhankelijk van de handelslocatie, de tijd en de kwaliteit ('sterkte') van het betreffende papier.²⁴ Elke ongeveer 500 vellen papier tellende eenheid werd in het Nederlands als 'riem' aangeduid. In het algemeen waren tot de negentiende eeuw de meeste handelseenheden binnen de papierhandel gebaseerd op bepaalde samenstellingen van een hoeveelheid papier. Bij grotere eenheden binnen de papierhandel waren er grotere schommelingen en lokale, regionale en nationale verschillen. Grotere aanduidingen waren onder andere: de 'pakken', de 'ballen' of, sporadischer, het 'vat' en de 'korf'; of de grootste handelseenheid binnen de Amsterdamse papierhandel, een 'partij'. Een vergelijkingstabel van al deze eenheden binnen Europa en voor specifieke tijdperken is tot op heden nog niet gerealiseerd. Het is echter duidelijk dat de grote eenheden buiten de riemen in de tijd veranderlijk zijn. Dit vereist een historische analyse van de markten voor de papierhandel om een gedifferentieerde blik op papier als handelswaar te krijgen. De ene papierhandel is de andere niet, zoals dit boek duidelijk poogt te maken. Dit kan worden geïllustreerd met aandacht voor de handelseenheid 'partij', die in de handelsstad Amsterdam tussen de vroege zeventiende eeuw en het midden van de achttiende eeuw grote schommelingen vertoonde. In 1595 bestond een partij papier situatoneel uit 202 'balen', oftewel 2020 Nederlandse riemen van 500 vellen papier, wat grofweg neerkomt op één miljoen vellen papier.²⁵ In de achttiende eeuw werd een partij papier in Amsterdam als handelseenheid voor 8.000-9.000 Nederlandse riemen gehanteerd (oftewel ongeveer vier miljoen vellen papier),²⁶ maar ook voor 800 of 1200 riemen (respectievelijk grofweg 400.000 en 600.000 vellen papier). Het is bij een nauwkeurige beschrijving van de papierhandel dan ook essentieel om bewust te zijn van de grote verscheidenheid aan soorten en kwaliteiten verhandeld papier, en de eenheden die hier bij horen.

Tussen de vroege veertiende en vroege negentiende eeuw is papier in Europa in toenemende mate alomtegenwoordig en al snel wordt het een typisch vroegmodern artikel. Dit boek toont dat papieren vellen al sinds de veertiende eeuw niet enkel transregionale artikelen waren die de handelsstromen uit die tijd volgden, maar ook aantrekkelijke, door mensen gemaakte artefacten die zich stevig in elke culturele niche van het tijdperk nestelden. Een snelstijgend papiergebruik werd een ma-

²⁴ Ter inleiding: Émile Joseph Labarre: Lemma 'Ream', in: Émile Joseph Labarre, *Dictionary and encyclopædia of paper and papermaking. With equivalents of the technical terms in French, German, Dutch, Italian, Spanish & Swedish* (Amsterdam 1952), p. 222.

²⁵ Vergelijk de precieze berekeningen in het tweede hoofdstuk van het boek. De aangehaalde berekening van een 'partij' in 1595 is ontleend aan een koopverdrag van de Amsterdamse koopman Balthasar Schulenborch, die 1 partij, die als 202 'balen' gedefinieerd was, kocht voor 3.200 gulden (GAA: 5075, 48, pagina 130).

²⁶ Zie Daniel Bellingradt, *Trading paper*, voor deze berekeningen. Voor de omrekening van een 'partij' tot 8.000-9.000 riemen, zie de krantenadvertentie van een papierhandelaar op 11-10-1768 in de *Haerlemse Courant* ('Een Party van 8 à 9000 Riemen').

Papier wordt sinds de 14e eeuw in bijna elke Europese cultuurvorm gebruikt. Er valt dan ook met recht van een 'papieren tijdperk' te spreken, dat zich tussen het jaar 1400 en 1800 ontploegde. Naast wat er van dit materiaal zelf behouden is gebleven, valt er echter ook óp papier een spoor van dit materiaal te volgen. Dit papieren tijdperk wordt benaderd via een combinatie van economische geschiedenis, communicatiegeschiedenis en boekwetenschap. Een interdisciplinaire methode die zich primair richt op Amsterdam. Deze stad van drukkers, uitgevers en handelaren vormde in de vroegmoderne tijd een belangrijke spil in het uitgebreide netwerk van de Europese papierhandel. Via productie- en handelsregisters, contracten en verslagen toont Daniel Bellingradt de waarde van een interdisciplinaire benadering voor de geschiedschrijving van papier.

